

5

ધંધાકીય વ્યવસ્થાનાં સ્વરૂપો-1 (Forms of Business Organisation-1)

આ પ્રકરણમાં તમે શું શીખશો ?

5.1 વૈયક્તિક માલિકી

- 5.1.1 અર્થ
- 5.1.2 લાક્ષણિકતાઓ
- 5.1.3 ફાયદા
- 5.1.4 મર્યાદાઓ

5.2 હિન્દુ અવિભક્ત કુટુંબ (HUF) દ્વારા ચલાવાતો ધંધો

- 5.2.1 અર્થ
- 5.2.2 લાક્ષણિકતાઓ

5.3 ભાગીદારી

- 5.3.1 અર્થ
- 5.3.2 લાક્ષણિકતાઓ
- 5.3.3 ફાયદા
- 5.3.4 મર્યાદાઓ
- 5.3.5 ભાગીદારના પ્રકારો
- 5.3.6 ભાગીદારી પેઢીના પ્રકારો
- 5.3.7 ભાગીદારી પેઢીની નોંધણી
- 5.3.8 ભાગીદારી કરારનામું

પ્રસ્તાવના

સમયની સાથે-સાથે માનવીની જરૂરિયાતો વધતી ગઈ અને તેમાં વિવિધતા આવતી ગઈ. માનવી પોતાની તમામ જરૂરિયાતો પોતાની જાતે સંતોષવા અસમર્થ બન્યો. તેને બીજાઓની મદદની જરૂર પડી, આમ વિનિમય દ્વારા વેપારની શરૂઆત થઈ. ત્યાર બાદ સમાજમાં એક વર્ગ એવો અસ્તિત્વમાં આવ્યો જે સમાજના જુદા-જુદા માનવોની જરૂરિયાત સંતોષવા વસ્તુ, સેવા અને નાણાંની લેવડ-દેવડ કરવા પોતાનો સમય અને શક્તિ ખર્ચવા લાગ્યો. આ વર્ગ તે વેપારી વર્ગ. ખરીદ અને વેચાણની પ્રવૃત્તિ માટે તેણે અલગ વ્યવસ્થા કરી. આમ, ધંધાકીય વ્યવસ્થાનાં વિવિધ સ્વરૂપો જેવાં કે વૈયક્તિક માલિકી, ભાગીદારી, હિન્દુ અવિભક્ત કુટુંબ (HUF) દ્વારા ચલાવાતો ધંધો, સહકારી મંડળી અને જોઈન્ટ સ્ટોક કંપની જેવાં સ્વરૂપો ક્રમશઃ અસ્તિત્વમાં આવતા ગયા.

5.1 વૈયક્તિક માલિકી (Sole Proprietorship)

ધંધાકીય વ્યવસ્થાનાં બીજાં સ્વરૂપો કરતાં વૈયક્તિક માલિકીનું સ્વરૂપ સૌથી જૂનું અને સરળ છે. આ સ્વરૂપ વેપાર-ધંધાના ઉદ્ગમકાળથી જ અસ્તિત્વમાં આવેલું છે. ઝડપથી બદલાતા જતા વિશ્વમાં વેપાર-ધંધાનાં સ્વરૂપો અસ્તિત્વમાં આવ્યા અને વિકસ્યાં છતાં આ પ્રાચીન અને સરળ પ્રથા હજી પણ ટકી રહી છે.

5.1.1 અર્થ : વૈયક્તિક માલિકી એ એક એવા પ્રકારનું સ્વરૂપ છે કે જેની માલિકી, સંચાલન અને અંકુશ એક જ વ્યક્તિનાં હોય છે. એક જ વ્યક્તિ મૂડીરોકાણ કરી, ધંધાની શરૂઆત કરે ધંધાનો વિકાસ કરે અને ધંધાનાં કાર્યો જેવાં કે ખરીદી અને વેચાણ પોતે જ સંભાળે તથા તેનાં પરિણામ જેવાં કે નફો અને નુકસાન પણ પોતે જ ભોગવે છે.

લુઈસ હેન્ડ્રીના મતે, “એકાકી વેપાર એ વેપાર-વ્યવસ્થાનું એવું સ્વરૂપ છે, જેની ટોચ પર એક જ વ્યક્તિ બિરાજે છે. જે જવાબદાર છે, ધંધાનાં કાર્યોને દોરે છે અને એકલો જ નિષ્ફળતાનું જોખમ વહોરે છે.” આ વ્યાખ્યા પરથી સમજી શકાય છે કે એકાકી વેપારી કે વૈયક્તિક માલિક એકલો જ સમગ્ર રીતે જવાબદાર છે, સંપૂર્ણ વેપાર તેની દોરવણી હેઠળ ચાલે છે અને વેપારમાં ખોટ આવે કે નાદારી નોંધાવવી પડે તેનું જોખમ પણ તેના માથે જ રહે છે.

5.1.2 લાક્ષણિકતાઓ :

(1) **સ્થાપનાની સરળતા :** વૈયક્તિક માલિકીની સ્થાપનાવિધિ ખૂબ સરળ છે. કાયદાની કોઈ આંટી-ઘૂંટી નડતી નથી. કાયદેસરનો વેપાર કોઈ પણ વ્યક્તિ ગમે તે સ્થળે શરૂ કરી શકે છે.

(2) **મૂડી :** વૈયક્તિક માલિકીમાં માલિક પોતે જ મૂડી રોકે છે. જો તેને પોતાની મૂડી અપૂરતી જણાય તો તે નાણાં ઉછીનાં લઈને પણ ધંધામાં રોકી શકે છે. આ ઉછીનાં નાણાં પરત કરવાની જવાબદારી માલિકની જ રહે છે.

(3) **વ્યવસ્થાશક્તિ :** વૈયક્તિક માલિક પોતે જ ધંધાનો વ્યવસ્થાપક છે. સામાન્ય રીતે માલિક પોતે જ ખરીદ, વેચાણ,

ઉઘરાણી, હિસાબી કામકાજ તેમજ અન્ય વ્યવસ્થા સંભાળે છે. તે પોતે જ ધંધાનો માલિક છે અને પોતે જ સંચાલક છે. જરૂર પડે તો કુટુંબના સભ્ય/સગાની કે પગારદાર વ્યક્તિની મદદ લઈ શકાય છે.

(4) કાર્ય-સ્વતંત્રતા અને ઝડપી નિર્ણયો : વૈયક્તિક માલિક ધંધા અંગે મુક્ત વાતાવરણ અનુભવે છે. ધંધાકીય કાર્યો પોતાની સૂઝ અને આવડત અનુસાર સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાથી કરે છે અને પોતે જ માલિક હોવાથી ઝડપી અને સરળતાથી નિર્ણયો લઈ શકે છે.

(5) જવાબદારી : વૈયક્તિક માલિકની દેવું ચૂકવવાની જવાબદારી અમર્યાદિત હોય છે. અમર્યાદિત જવાબદારી એટલે પેઢીનાં દેવાની ચૂકવણી માટે માલિકની અંગત મિલકતો ઉપર લેણદારો દાવો માંડી શકે છે. બીજી રીતે કહી શકાય કે માલિકને ધંધામાં ખોટ જાય, ધંધાનું દેવું વધતું જાય અને ધંધાની મિલકતો તે દેવું ચૂકવવા માટે અપૂરતી હોય તો તે ધંધાના માલિકે પોતાની અંગત મિલકતોમાંથી વધારાનું પૂરેપૂરું દેવું ચૂકવવાની જવાબદારી રહે છે.

(6) રહસ્યોની જાળવણી : વૈયક્તિક માલિકીમાં વેપારી પોતાના ધંધાનો એકમાત્ર માલિક હોવાથી રહસ્યોની ગુપ્તતા જાળવી શકે છે.

(7) અંગત સંપર્ક : વૈયક્તિક માલિકીમાં વેપારનું કાર્યક્ષેત્ર મર્યાદિત હોવાને લીધે ગ્રાહકો સાથે અંગત સંપર્ક જાળવી શકાય છે. ગ્રાહકોની બદલાતી જતી અભિરુચિ, જરૂરિયાતો, ફેશન, માંગ વગેરે પર ધ્યાન રાખીને ગ્રાહકોને વધુ સંતોષ આપી શકાય છે.

(8) માલિકી અને સંચાલનનું ઐક્ય : વૈયક્તિક માલિકીમાં જે માલિક હોય છે તે જ સંચાલક હોય છે. આથી માલિક અને સંચાલનનું ઐક્ય હોય છે. બીજી કેટલીક ધંધાદારી સંસ્થાઓમાં માલિક અને સંચાલન જુદાં-જુદાં હોય છે.

5.1.3 ફાયદા :

(1) સરળ સ્થાપનાવિધિ : વૈયક્તિક માલિકીની સ્થાપનાવિધિ સરળ છે. આ પ્રથામાં કોઈ પણ પ્રકારના દસ્તાવેજો તૈયાર કરવાના હોતા નથી. કાયદાની કોઈ અટપટી કે જટિલ વિધિમાંથી પસાર થવાનું હોતું નથી. આથી ઓછી મૂડીવાળો, અશિક્ષિત કે સામાન્ય કૌશલ્ય ધરાવતો વ્યક્તિ પણ ધંધો શરૂ કરી શકે છે.

(2) ઓછી મૂડી : ઓછી મૂડી એ વૈયક્તિક માલિકીની અગત્યની લાક્ષણિકતા અને વિશિષ્ટ લાભ છે. વૈયક્તિક માલિક ઓછી મૂડીથી વેપાર કરી શકે છે. વધુ નાણાંની જરૂર પડે તો માલિક ઉછીનાં નાણાં લાવીને પણ ધંધામાં રોકી શકે છે.

(3) રહસ્યોની જાળવણી : ધંધાની સફળતાનાં રહસ્યો ગુપ્ત રાખવા એ વેપારી માટે લાભદાયી હોય છે. વૈયક્તિક માલિકીના સ્વરૂપમાં એક જ વ્યક્તિ સર્વસત્તાધીશ હોવાથી તે વેપારના સોદાઓ, હિસાબો તથા ધંધાની સફળતાની ચાવીઓ ગુપ્ત રાખી શકે છે. વેપારનાં અન્ય સ્વરૂપો કરતાં આ સ્વરૂપમાં રહસ્યોની જાળવણી વધુ સારી રીતે થઈ શકે છે.

(4) ઝડપી નિર્ણયો : વૈયક્તિક માલિક ધંધાવિષયક બાબતોનો સર્વોપરી નિર્ણાયક હોવાથી પોતાના ધંધાને સ્પર્શતી મહત્વની બાબતો અંગે ત્વરિત નિર્ણયો લઈ શકે છે. બજારની રૂબ અને બદલાતા સંજોગો અનુસાર ઝડપી નિર્ણયો લઈ શકે છે.

(5) વ્યક્તિગત સંપર્ક : વૈયક્તિક માલિકીમાં ધંધાની માલિકી અને સંચાલન વચ્ચે ઐક્ય જોવા મળે છે. માલિક પોતે જ ધંધાનું સંચાલન સૂત્ર પોતાના હાથમાં રાખતો હોવાથી ગ્રાહકો, કર્મચારીઓ તેમજ લેણદારો સાથે તે અંગત અને વ્યક્તિગત જીવંત સંપર્ક સાધી શકે છે. બદલાતાં વેપાર વલણો, ફેશન તેમજ ગ્રાહકોની રુચિ અનુસાર ઉત્પાદન અને વિતરણ-વ્યવસ્થામાં જરૂરી ફેરફાર કરી પોતાનું બજાર સાચવી શકે છે.

(6) પરિવર્તનશીલતા : વૈયક્તિક માલિકીમાં બદલાતા સંજોગોની સાથે-સાથે માલિક પોતાના વેપારમાં જરૂરી ફેરફારો ખૂબ જ સરળતાપૂર્વક કરી શકે છે. ઝડપી નિર્ણય અને સતત જાગૃતિને લીધે ધંધામાં પરિવર્તનશીલતા લાવી શકે છે.

(7) કરવેરાનો ઓછો ભોજ : વૈયક્તિક માલિકીના ધંધાની આવક માલિકની છે એટલે તેને વ્યક્તિએ ભરવા પડતા આવકવેરાના દર લાગુ પડે છે. સામાન્ય રીતે વૈયક્તિક માલિકીના ધંધાનું કદ નાનું હોવાથી આવક પણ ઓછી હોય છે. જેથી કરવેરાનો ભોજો ઓછો હોય છે.

(8) ઓછાં કાનૂની નિયંત્રણો : વેપારી વ્યવસ્થાનાં અન્ય સ્વરૂપોની સરખામણીમાં વૈયક્તિક માલિકીમાં કાનૂની નિયંત્રણો ઓછાં હોય છે. મૂડીમાં વધવટ કરવા માટે કોઈની સંમતિની આવશ્યકતા નથી. ધંધાનું કદ મર્યાદિત હોવાથી કાનૂની નિયંત્રણો ઓછાં હોય છે.

5.1.4 મર્યાદાઓ :

(1) મર્યાદિત મૂડી : ઓછી મૂડીથી વેપાર થઈ શકે તે બાબત વૈયક્તિક માલિકીનો વિશિષ્ટ લાભ છે, તેમ તે મર્યાદા પણ બની રહે છે. ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ પછી વેપારી એકમનું કદ વિસ્તૃત બનતું જાય છે. તે માટે જરૂરી મૂડી મેળવવાનું કાર્ય માલિક માટે શક્ય બનતું નથી. મોટા પાયા પર કાચા માલની ખરીદી કરવા, મહાકાય યંત્રો ખરીદવા અને માલનો સંગ્રહ કરવા ઘણી વખત વૈયક્તિક માલિકીનું સ્વરૂપ ક્ષમતા ધરાવતું નથી.

(2) અમર્યાદિત જવાબદારી : વૈયક્તિક માલિકની જવાબદારી અમર્યાદિત છે. તેથી તે પોતાની જવાબદારીમાંથી મુક્ત થઈ શકતો નથી. જો ધંધાની મિલકત અને લેણાં કરતાં ધંધાનું દેવું વધી જાય તો તેણે પોતાની અંગત (ખાનગી) મિલકતો વેચીને પણ ધંધાનું દેવું ચૂકવવું પડે છે. આમ, ધંધાનું જોખમ માલિકે પોતે જ ઉઠાવવાનું હોય છે.

(3) ટૂંકું આયુષ્ય : ધંધાનો માલિક મૃત્યુ પામે, નાદાર જાહેર થાય કે અસ્થિર મગજનો થાય તેવા સંજોગોમાં ધંધાનો અંત પણ આવી શકે છે. તેના વારસદારોમાં ધંધો ચલાવવાની આવડતનો અભાવ હોય ત્યારે શક્ય છે કે વેપાર નબળો પડતો જાય અને કેટલાક સંજોગોમાં બંધ પણ થઈ જાય છે.

(4) મર્યાદિત કાર્યશક્તિ : વૈયક્તિક માલિકીમાં પેઢીની નીતિ નક્કી કરવામાં માલિક જવાબદાર હોય છે. દરેક વ્યક્તિની કામ કરવાની મર્યાદા હોય છે. માલિક પોતે જ સંચાલક હોવાથી ગમે તેટલો બુદ્ધિશાળી હોય તોપણ કેટલીક મર્યાદાઓ નડે છે. આધુનિક યુગમાં ધંધા માટે વિવિધ પ્રકારનાં જ્ઞાનની આવશ્યકતા રહે છે. વૈયક્તિક માલિકીમાં અન્ય ધંધાકીય વ્યક્તિઓ સાથે વિચારની આપ-લે કરવાની શક્યતા ન હોવાથી તેનો વિકાસ મર્યાદિત રહે છે.

(5) નિર્ણયોમાં ભૂલની શક્યતા : વૈયક્તિક માલિક પોતે જ ધંધાના તમામ નિર્ણયો લેતો હોય છે. તેને બીજાઓના અનુભવનો, વિશિષ્ટ જ્ઞાનનો કે બુદ્ધિનો લાભ મળી શકતો નથી, જેથી વેપારી ગમે તેટલો બાહોશ અને કુશળ હોય તોપણ તેના વ્યક્તિગત નિર્ણયો ક્યારેક ઉતાવળિયા, ભૂલભરેલા અને ક્ષતિયુક્ત હોવાથી વેપાર માટે ભૂલભરેલા સાબિત થાય છે.

(6) મોટા પાયા પરના વેપારના લાભનો અભાવ : વૈયક્તિક માલિકીમાં મર્યાદિત મૂડીને લીધે વેપાર સીમિત રહે છે. અમર્યાદિત જવાબદારીને લીધે વેપારી મોટું સાહસ કરવા તૈયાર થતો નથી. નાના પાયા પર ખરીદ-વેચાણ થતું હોવાથી મોટા પાયા પરની ખરીદી અને વેચાણનો લાભ મળતો નથી.

5.2 હિન્દુ અવિભક્ત કુટુંબ (HUF) દ્વારા ચલાવાતો ધંધો (Hindu Undivided Family)

5.2.1 અર્થ : હિન્દુ કાયદા અનુસાર ધંધો એ વારસાગત છે. વારસામાં મળેલો ધંધો ચલાવતા અવિભક્ત હિન્દુ કુટુંબને હિન્દુ અવિભક્ત કુટુંબની પેઢી કહેવામાં આવે છે. કુટુંબની બધી વ્યક્તિઓ તેના સભ્યો ગણાય છે. આવી પેઢીનો વહીવટ કુટુંબના વડીલના હાથમાં હોય છે. જેને કર્તા કહેવામાં આવે છે. જો વયમાં સહુથી મોટી વ્યક્તિ (વડીલ) વહીવટ કરવા ન ઈચ્છતી હોય તો તેના પછીની વ્યક્તિને વહીવટ સોંપવામાં આવે છે. આવી પેઢીઓનું અસ્તિત્વ ભારત અને નેપાળમાં જોવા મળે છે.

5.2.2 લાક્ષણિકતાઓ :

(1) કાયદા દ્વારા અસ્તિત્વ : હિન્દુ અવિભક્ત કુટુંબની પેઢી હિન્દુ કાયદા દ્વારા અસ્તિત્વમાં આવે છે.

(2) સંચાલન : આ પેઢીનું સંચાલન કુટુંબની વડીલ વ્યક્તિના હાથમાં હોય છે, જેમને “કર્તા”ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

(3) **સ્વતંત્ર કાર્યક્ષેત્ર** : ધંધાનું સંચાલન કર્તા સ્વતંત્ર રીતે કરે છે. અન્ય સભ્યોને તેમાં દરમિયાનગીરી કરવાનો હક નથી, પણ મદદ કરી શકે છે. કર્તાના નિર્ણયોની યોગ્યતા સામે અન્ય સભ્યો વાંધો પણ લઈ શકતા નથી.

(4) **સભ્યપદ** : હિન્દુ અવિભક્ત કુટુંબની પેઢીમાં સભ્યપદ જન્મગત મળે છે. કુટુંબમાં જન્મ લેનાર બાળકને જન્મતાંની સાથે જ સભ્યપદ મળે છે.

(5) **નાણાકીય નિયંત્રણ** : ધંધાની તમામ નાણાકીય બાબતો કર્તાના હસ્તક હોવાથી પેઢી ઉપર કર્તાનું નાણાકીય નિયંત્રણ રહે છે. સંયુક્ત મિલકતોની જાળવણી કરવાનું કાર્ય પણ કર્તા કરે છે.

(6) **જવાબદારી** : ધંધાનું કાર્યક્ષેત્ર કર્તા સંભાળતો હોવાથી કર્તાની જવાબદારી અમર્યાદિત હોય છે. બીજા સભ્યોની જવાબદારી મર્યાદિત હોય છે.

(7) **આયુષ્ય** : કર્તા કે કુટુંબના અન્ય સભ્યના મૃત્યુ બાદ પણ ધંધો ચાલુ રહે છે. જો કર્તાનું મૃત્યુ થાય તો તેના પછીની વયથી વડીલ વ્યક્તિ કર્તા બને છે.

(8) **મૂડી મેળવવાની મુશ્કેલી** : ધંધાની સફળતાનો આધાર કર્તાની કાર્યક્ષમતા ઉપર રહેલો છે. મૂડી મેળવવા માટે કુટુંબના સભ્યો ઉપર જ આધાર રાખવો પડે છે, તેથી વધુ મૂડી મેળવવાની મુશ્કેલી પડે છે.

(9) **નાદારી** : પેઢી ફઝામાં જાય તો માત્ર પુખ્તવયના સભ્યોને નાદાર જાહેર કરી શકાય છે. સગીર સભ્યોને નહિ. દેવાની ચુકવણી માટે પેઢીના દરેક સભ્યનો હિસ્સો વાપરી શકાય છે. કર્તાની જવાબદારી અમર્યાદિત હોય છે.

5.3 ભાગીદારી

જેમ જેમ વેપાર અને વાણિજ્યનું ક્ષેત્ર વિસ્તૃત થતું ગયું તેમ તેમ વૈયક્તિક માલિકીની મર્યાદાઓ વધુ સ્પષ્ટ થવા લાગી. બહોળા વેપાર માટે વધુ મૂડી, કાર્યદક્ષ વહીવટી શક્તિ અને જોખમ ઉઠાવવાની મર્યાદાઓ દૂર કરવા માટે ભાગીદારી પેઢી અસ્તિત્વમાં આવી.

5.3.1 અર્થ : ભાગીદારી એ એક એવી ધંધાકીય વ્યવસ્થા છે કે જેમાં ધંધાની માલિકી એક કરતાં વધુ વ્યક્તિઓની હોય છે અને તેવી જ રીતે સંચાલન પણ બધા અથવા બધા વતી કોઈ એક અથવા એક કરતાં વધુ ભાગીદાર કરતા હોય છે, આ રીતે ચલાવાતા ધંધાનાં પરિણામો બધા ભોગવતા હોય છે.

1932ના ભારતીય ભાગીદારી કાયદા મુજબ “ભાગીદારી એ એવી વ્યક્તિઓ વચ્ચેનો સંબંધ છે કે જેઓ બધા દ્વારા કે બધા વતી કોઈ એક દ્વારા ચલાવાતા ધંધાનો નફો વહેંચી લેવા સંમત થાય છે.”

5.3.2 લાક્ષણિકતાઓ :

(1) **કરારજન્ય સંબંધ** : ભાગીદારી કરાર દ્વારા અસ્તિત્વમાં આવે છે. આ કરાર લેખિત કે મૌખિક હોઈ શકે છે. ભાગીદારોનાં વર્તનમાંથી ઊભી થતી સમજથી પણ ભાગીદારી અસ્તિત્વમાં આવે છે. કરાર લેખિત હોય તે હિતાવહ છે.

(2) **સ્થાપનાવિધિ** : ભાગીદારી પેઢીની સ્થાપનાવિધિ ખૂબ જ સરળ છે. કાયદાની કોઈ જટિલ કે લાંબી વિધિમાંથી પસાર થવું પડતું નથી.

(3) **નોંધણી** : ભાગીદારી પેઢીની નોંધણી કરાવવી ફરજિયાત નથી; પરંતુ હિતાવહ છે. આવી નોંધણી ભાગીદારી પેઢીના નોંધણી અધિકારી (Registrar of Forms) પાસે ભાગીદારી કરાર રજૂ કરીને કરાવવામાં આવે છે.

(4) **ભાગીદારોની સંખ્યા** : ભાગીદારી પેઢીમાં ભાગીદારોની સંખ્યા ઓછામાં ઓછી બે હોય છે. જો પેઢી શરાફ (બેન્કિંગ) ધંધો કરતી હોય તો વધુમાં વધુ દસ અને અન્ય કોઈ સામાન્ય પ્રકારનો ધંધો કરતી હોય તો વધુમાં વધુ વીસ હોય છે.

(5) **ઉદ્દેશ** : ભાગીદારી પેઢીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ કાયદેસરની ધંધાકીય પ્રવૃત્તિ કરી નફો મેળવવાનો છે. નફાના હેતુ વિનાની પ્રવૃત્તિ ભાગીદારી નથી. દા. ત., સામાજિક સેવા કે ધાર્મિક કાર્ય કરવાની પ્રવૃત્તિ કાયદેસરની હોવા છતાં તે નફાનો ઉદ્દેશ ન હોવાથી ભાગીદારી નથી.

(6) મૂડી : સામાન્ય રીતે બધા જ ભાગીદારો મૂડી લાવે છે. તેમ છતાં મૂડી લાવવી એ બધા ભાગીદારો માટે ફરજિયાત નથી. કરારમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે ભાગીદારો મૂડી લાવે છે.

(7) સંચાલન : ભાગીદારી પેઢીમાં ધંધાનું સંચાલન બધા ભાગીદારો સંયુક્ત રીતે કરી શકે છે. બધા જ ભાગીદારોને ધંધાના નિર્ણયોમાં ભાગ લેવાનો અધિકાર છે. કરારમાં દર્શાવ્યા મુજબ કોઈ એક કે એક કરતાં વધારે ભાગીદારો પણ સંચાલન કરી શકે છે.

(8) અમર્યાદિત જવાબદારી : વૈયક્તિક માલિકીની જેમ દેવાની ચુકવણીની બાબતમાં ભાગીદારોની જવાબદારી અમર્યાદિત છે. જરૂર પડ્યે પોતાની ખાનગી મિલકતો વેચીને પણ પેઢીનું દેવું ચૂકવવું પડે છે. ભાગીદારીના કાયદા મુજબ ભાગીદારી પેઢીનાં દેવા માટે ભાગીદારો વ્યક્તિગત અને સંયુક્ત રીતે જવાબદાર છે. આથી જો કોઈ પણ એક ભાગીદાર પેઢીનાં દેવાં પોતાની અંગત મિલકતમાંથી ભરપાઈ ન કરી શકે તો બાકીના ભાગીદારોએ પોતાની અંગત મિલકતમાંથી ભરપાઈ કરવાં પડે છે.

(9) માલિકીની ફેરબદલી : ભાગીદારી પેઢીમાં માલિકીની ફેરબદલી સરળ નથી. બધા જ ભાગીદારોની સંમતિ વગર કોઈ પણ ભાગીદાર પોતાનો ભાગ બીજાની તરફેણમાં બદલી શકતો નથી. જો કોઈ ભાગીદાર બધા ભાગીદારોની સંમતિ વગર હિસ્સાની ફેરબદલી કરે તો કોઈ પણ ભાગીદાર પેઢીનું વિસર્જન કરાવી શકે છે.

(10) ધારાકીય સ્થાન : 1932ના ભારતીય ભાગીદારી કાયદામાં ભાગીદારના હકો, ફરજો, નિયમો, પેઢીની નોંધણી તેમજ અન્ય જોગવાઈઓ દર્શાવવામાં આવી છે.

(11) પેઢીનું આયુષ્ય : ભાગીદારીનું આયુષ્ય મર્યાદિત છે. ભાગીદારી અને ભાગીદારી પેઢીનું અલગ અસ્તિત્વ છે. તેને કારણે કોઈ એક ભાગીદાર અસ્થિર મગજનો થાય, મૃત્યુ પામે કે નાદાર જાહેર થાય તો ભાગીદારીનો અંત આવે છે. બાકીના ભાગીદારો સર્વસંમતિથી સંબંધિત ભાગીદારના ભાગની વહેંચણી અંદરોઅંદર અથવા નવા ભાગીદારના પ્રવેશ દ્વારા કરી શકે છે. આમ, ભાગીદારીનો અંત આવે છે; પરંતુ ઘણી વાર ભાગીદારી પેઢીનું વિસર્જન થતું નથી.

5.3.3 ફાયદા :

(1) સરળ અને ઓછી ખર્ચાળ સ્થાપનાવિધિ : ભાગીદારી પેઢીની સ્થાપનાવિધિ સરળ અને ઓછી ખર્ચાળ છે. સ્થાપનાવિધિ માટે કોઈ ખાસ કાયદાની વિધિમાંથી પસાર થવું પડતું નથી. કાયદા અનુસાર ભાગીદારી પેઢીની નોંધણી કરાવવી ફરજિયાત નથી; પરંતુ હિતાવહ છે.

(2) કાર્યક્ષમ સંચાલન : વૈયક્તિક માલિકી કરતાં ભાગીદારી પેઢીમાં એક કરતાં વધુ વ્યક્તિઓ હોવાથી તેમના વિશિષ્ટ જ્ઞાનનો, બુદ્ધિનો, આવડતનો અને અનુભવનો લાભ પેઢીને મળે છે. ધંધાનું સંચાલન ભાગીદારોના હાથમાં જ હોવાથી તેઓ સંચાલનમાં વ્યક્તિગત રસ અને કાળજી લે છે. ભાગીદારોનું કર્મચારીઓ ઉપર પ્રત્યક્ષ નિયંત્રણ હોવાથી પેઢીનું કાર્યક્ષમ સંચાલન થાય છે.

(3) શાખપાત્રતામાં વધારો : પ્રત્યેક ભાગીદારની જવાબદારી અમર્યાદિત હોવાથી વેપારીઓ પેઢીને ઉધાર માલ વેચતાં કે નાણાંનું ધિરાણ કરતાં અચકાતા નથી. લેણદારો તેમનું લેણું ગમે તે ભાગીદાર પાસેથી તેમની ખાનગી મિલકતોમાંથી પણ વસૂલ કરી શકે છે. આથી વૈયક્તિક માલિકીની સરખામણીમાં ભાગીદારીના ધંધા માટે શાખ પ્રાપ્તિની શક્યતા વધુ છે.

(4) વધુ મૂડી : ભાગીદારી પેઢીમાં બે કે તેથી વધુ ભાગીદારો હોવાથી મૂડી વધુ મેળવી શકાય છે. ભવિષ્યમાં ધંધો વિકસે ત્યારે વધુ મૂડીની જરૂર પડે તો નવા ભાગીદારને પ્રવેશ આપી જરૂરી વધુ મૂડી મેળવી શકાય છે.

(5) શ્રમવિભાજનનો લાભ : પેઢીના જુદા-જુદા ભાગીદારોની કુશળતા તેમજ તેમની શક્તિઓનો લાભ મેળવી શકાય છે. દરેક ભાગીદારને તેમની શક્તિ અને આવડતના પ્રમાણમાં કામ સોંપીને શ્રમ-વિભાજનનો લાભ મેળવી શકાય છે.

(6) યોગ્ય નિર્ણયો : ભાગીદારી પેઢીમાં કોઈ પણ બાબત અંગે નિર્ણય લેતાં પહેલાં તેની ઉપર ચર્ચા-વિચારણા થાય છે. દરેક ભાગીદારનું મંતવ્ય લેવાય છે પછી જ ધંધાના હિતમાં સર્વસંમતિથી નિર્ણય લેવાય છે. નિર્ણય-પ્રક્રિયામાં બધા જ ભાગીદારોનાં જ્ઞાન અને અનુભવનો લાભ મળતો હોવાથી ભૂલભરેલા નિર્ણયોની શક્યતા ઓછી રહે છે.

(7) પરિવર્તનશીલતા : ભાગીદારી એ ઔચિત્ક કરાર છે. આ કરારમાં જરૂર મુજબ ફેરફાર કરી શકાય છે. બદલાતા સંજોગો મુજબ ભાગીદારી પેઢીના સંચાલનમાં અને તેના માળખામાં પણ જરૂરી ફેરફારો સહેલાઈથી લાવી શકાય છે.

(8) લઘુમતીનાં હિતોનું રક્ષણ : સામાન્ય રીતે ભાગીદારીના ધંધામાં કોઈ પણ કાર્ય બધા ભાગીદારોની સંમતિથી થાય છે. પેઢીના નિર્ણયોમાં કોઈ પણ એક ભાગીદારની અસંમતિ હોય તો તે કાર્ય થઈ શકતું નથી. કોઈ પણ ભાગીદાર પેઢીના વિસર્જનની માગણી કરી શકે છે. આમ લઘુમતીનાં હિતોનું રક્ષણ થાય છે.

(9) ગ્રાહકો સાથે સીધો સંબંધ : વૈયક્તિક માલિકીની જેમ ભાગીદારીમાં પણ ગ્રાહકો અને કર્મચારીઓ સાથે સીધા સંપર્કમાં આવી શકાતું હોવાથી તેમની જરૂરિયાત પ્રમાણે ફેરફાર કરી શકાય છે.

(10) આર્થિક સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ : ભાગીદારી પેઢીમાં બે અથવા બે કરતાં વધારે ભાગીદારો હોવાથી આર્થિક સત્તા બધા જ ભાગીદારો વચ્ચે વહેંચાઈ જાય છે.

(11) આવકવેરાનો ઓછો ભોજ : ભાગીદારી પેઢીનો નફો દરેક ભાગીદારને ભાગીદારી કરાર મુજબ વહેંચાઈ જતો હોવાથી આવકવેરાનો ભોજો ઓછો હોય છે.

5.3.4 મર્યાદાઓ (Limitations) :

(1) મર્યાદિત મૂડી : આધુનિક ઉદ્યોગ-ધંધાઓના વિકાસ અને વિશાળ કદને ધ્યાનમાં લેતાં ભાગીદારો દ્વારા મૂડી એકઠી કરવાની શક્તિ મર્યાદિત છે. ભાગીદારી પેઢી દ્વારા મોટા પાયા પરના ધંધાનો અવકાશ ઓછો રહે છે અને સંશોધન જેવાં કાર્યો પણ મર્યાદિત મૂડી હોવાથી હાથ ધરી શકાતાં નથી.

(2) અમર્યાદિત જવાબદારી : ભાગીદારી પેઢીમાં દરેક ભાગીદારની જવાબદારી અમર્યાદિત હોય છે. કોઈ એક ભાગીદારે પેઢી વતી કરેલાં કાર્ય માટે બધા જ ભાગીદારો જવાબદાર બને છે. પેઢીનું દેવું ચૂકવવા માટે પેઢીની મિલકતો પૂરતી ન હોય તેવા સંજોગોમાં ભાગીદારોએ પોતાની અંગત મિલકતો વેચીને પણ પેઢીનાં દેવાં ભરપાઈ કરવાં પડે છે.

(3) વિસંવાદિતાની શક્યતા : ભાગીદારીમાં મતભેદ અને વિસંવાદિતાની શક્યતા રહેલી છે. ભાગીદારીમાં જ્યાં સુધી સંપ અને સુલેહ હોય ત્યાં સુધી સંચાલન વ્યવસ્થિત રીતે થાય છે. ભાગીદારોમાં જ્યારે વિખવાદ અને કુસંપ થાય ત્યારે વિસંવાદિતાની શક્યતાઓ રહે છે.

(4) રહસ્યોની જાળવણીની મુશ્કેલી : ભાગીદારીમાં કોઈ પણ અગત્યનો ધંધાકીય નિર્ણય બધા જ ભાગીદારો સાથે ચર્ચા-વિચારણા સિવાય લઈ શકાતો નથી. ભાગીદારો સાથેની ચર્ચા-વિચારણાને લીધે ધંધાનાં રહસ્યોની અસરકારક જાળવણી શક્ય નથી.

(5) હિસ્સાની ફેરબદલીની મુશ્કેલી : ભાગીદારી પેઢીમાં ભાગીદાર પોતાનો હિસ્સો બીજી વ્યક્તિને સરળતાથી ફેરબદલ કરી શકતો નથી. ફેરબદલ કરવી હોય તો સર્વસંમતિ જરૂરી છે.

(6) નિર્ણયો લેવામાં વિલંબ : કાયદેસર રીતે દરેક ભાગીદાર પેઢીના સંચાલનમાં ભાગ લઈ શકે છે. ભાગીદારોમાં અંદરો-અંદરના કુસંપ અને વિખવાદોને કારણે નિર્ણયો લેવામાં વિલંબ થાય છે. જેથી સંચાલન કથળે છે. આંતરિક વૈમનસ્યને કારણે ઘણી ભાગીદારી પેઢીઓ અકાળે વિસર્જન પામે છે.

(7) ટૂંકું આયુષ્ય : કોઈ પણ ભાગીદારની નાદારી, માનસિક અસ્થિરતા કે મૃત્યુને કારણે કાયદેસર રીતે ભાગીદારીનો અંત આવે છે.

5.3.5 ભાગીદારના પ્રકારો :

(1) સક્રિય ભાગીદાર (Active Partner) : ભાગીદારી કાયદા મુજબ જે વ્યક્તિ ભાગીદાર બને અને પેઢીના સંચાલનમાં સક્રિય રસ લઈ કામ કરે તેને સક્રિય ભાગીદાર કહે છે. આવો ભાગીદાર નફા-નુકસાનમાં નક્કી થયેલો હિસ્સો મેળવે છે. પેઢીનાં કાર્યો માટે તે અન્ય ભાગીદારોનો એજન્ટ ગણાય છે.

(2) નિષ્ક્રિય ભાગીદાર (Sleeping Partner) : જે ભાગીદાર ભાગીદારી-કરાર દ્વારા પેઢીનો ભાગીદાર બને, નફો-નુકસાન ભોગવે; પરંતુ પેઢીના સંચાલનમાં સક્રિય રીતે ભાગ લેતો ન હોય તેને નિષ્ક્રિય કે સુષુપ્ત ભાગીદાર પણ કહે છે. આવો ભાગીદાર નિષ્ક્રિય હોવા છતાં બીજા ભાગીદારોની જેમ પેઢીમાં તેની જવાબદારી અમર્યાદિત રહે છે.

(3) નામનો ભાગીદાર (Nominal Partner) : નવી સ્થપાતી પેઢીનો ઝડપથી વિકાસ કરવા તથા હરીફાઈમાં ટકી રહેવા માટે કોઈ પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિ પોતાના નામનો પેઢીને ઉપયોગ કરવા દે તો તેને નામનો ભાગીદાર કહે છે. નામનો ભાગીદાર પેઢીમાં મૂડી લાવતો નથી. તે માત્ર પેઢીને પોતાના નામનો ઉપયોગ કરવા આપે છે. જેથી પેઢીની શાખમાં વધારો થાય છે; પરંતુ તેની જવાબદારી અન્ય ભાગીદારોની જેમ અમર્યાદિત રહે છે.

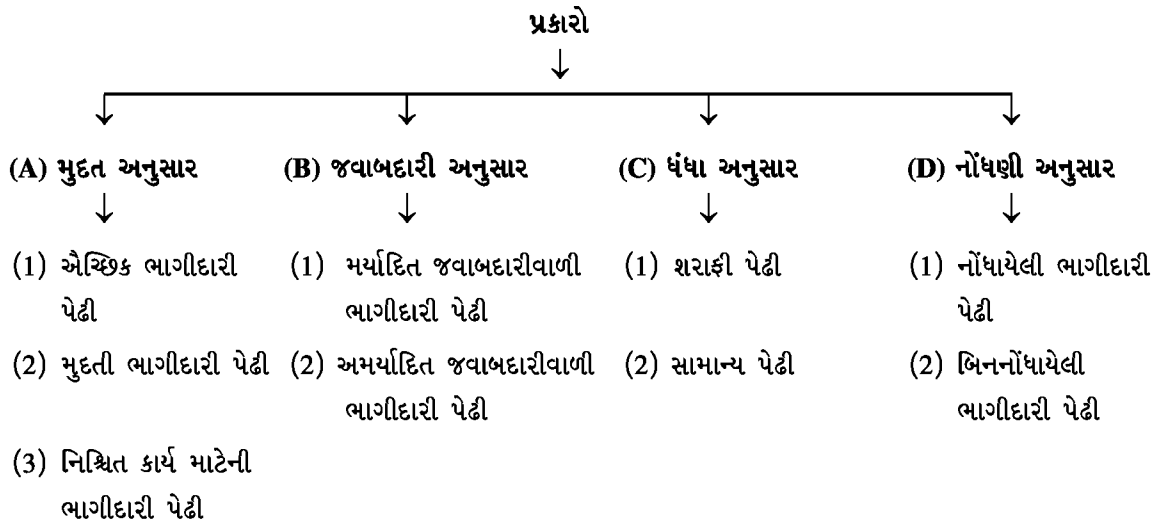
(4) માત્ર નફાનો ભાગીદાર (Partner in Profit only) : જ્યારે કોઈ વ્યક્તિની ખાસ આવડત કે જ્ઞાન તથા અનુભવનો લાભ લેવા માટે તેને પેઢીમાં ભાગીદાર બનાવવામાં આવે ત્યારે તેને નફાનો ભાગીદાર કહે છે. નફાનો ભાગીદાર પેઢીમાં મૂડી લાવે કે ન લાવે છતાં પણ તેને નફામાં લાભ આપવામાં આવે છે. પેઢીના નુકસાનમાં તેનો કોઈ ભાગ હોતો નથી.

(5) માની લીધેલ ભાગીદાર (Partner by Estoppel or Holding Out) : જે વ્યક્તિએ ભાગીદારી-કરાર કરેલો ન હોય, પેઢીમાં મૂડી લાવતો ન હોય તેમજ નફામાં ભાગ પણ મેળવતો ન હોય; પરંતુ તેના વર્તનને આધારે ત્રાહિત વ્યક્તિ જેને ભાગીદાર તરીકે માની લે છે, તેને માની લીધેલો ભાગીદાર કહેવાય. સંચાલન કે નફામાં ભાગ નહિ લેવા છતાં ત્રાહિત વ્યક્તિ તેની શાખને ધ્યાનમાં લઈ પેઢી સાથે વ્યવહાર કરતી હોવાથી તેની જવાબદારી અમર્યાદિત બને છે.

(6) સગીર ભાગીદાર (Minor Partner) : ભારતીય કાયદાની જોગવાઈ અનુસાર માત્ર પુખ્ત વયની વ્યક્તિ જ કરાર કરવા માટે સમર્થ છે. તેથી પુખ્ત-વયની વ્યક્તિ ભાગીદાર બની શકે છે. સગીર વ્યક્તિ નહિ.

જો કોઈ ભાગીદાર મૃત્યુ પામે તો તેના સગીર બાળકને આ રીતે ભાગીદાર બનાવી શકાય છે. સગીર ભાગીદારને પેઢીનું દેવું ચૂકવવાની અંગત જવાબદારી હોતી નથી. સગીર ભાગીદારની અંગત મિલકતો લેણદારો ટાંચમાં લઈ શકતા નથી. જ્યારે તે પુખ્ત ઉંમરનો થાય ત્યારે તે ઈચ્છે તો બીજા ભાગીદારની જેમ સામાન્ય ભાગીદાર બની શકે છે.

5.3.6 ભાગીદારી પેઢીના પ્રકારો (Types of Partnership) :

(A) મુદત અનુસાર :

(1) ઐચ્છિક ભાગીદારી પેઢી : આ પ્રકારની ભાગીદારીમાં પેઢીનું આયુષ્ય ભાગીદારોની ઈચ્છા ઉપર અવલંબે છે. તેમાં સમયમર્યાદા નક્કી હોતી નથી. જ્યાં સુધી ભાગીદારો વચ્ચે સુલેહ અને સંપ હોય ત્યાં સુધી પેઢી ચાલે છે. જો કોઈ પણ ભાગીદાર પેઢીનું વિસર્જન કરવા ઈચ્છતો હોય તો કાયદા મુજબ નોટિસ આપીને પેઢીનું વિસર્જન કરાવી શકે છે.

(2) મુદતી ભાગીદારી પેઢી : જ્યારે ભાગીદારી-કરારમાં ભાગીદારીની મુદત અગાઉથી નક્કી કરવામાં આવી હોય ત્યારે

તેને મુદતી ભાગીદારી કહેવાય છે. મુદત પૂરી થતાં પેઢીનું આપોઆપ વિસર્જન થાય છે. આમ છતાં પેઢીના બધા જ ભાગીદારો જો સંમત થાય તો મુદત વધારી શકે છે.

(3) નિશ્ચિત કાર્ય માટેની ભાગીદારી પેઢી : ભાગીદારી-કરાર દ્વારા કોઈ નિશ્ચિત કાર્ય કરવા માટે ભાગીદારી પેઢીની સ્થાપના કરવામાં આવે તેને નિશ્ચિત કાર્ય માટેની ભાગીદારી પેઢી કહે છે. નિશ્ચિત કાર્ય પૂરું થતાં આવી પેઢીનું આપોઆપ વિસર્જન થાય છે. દા. ત., પુલ, રોડ, નહેર વગેરે બાંધકામ માટેની ભાગીદારી.

(B) જવાબદારી અનુસાર :

(1) મર્યાદિત જવાબદારીવાળી ભાગીદારી પેઢી : ભાગીદારી પેઢીનો આ એક વિશિષ્ટ પ્રકાર છે. પેઢીના માત્ર એક ભાગીદાર સિવાય બાકીના ભાગીદારોની જવાબદારી મર્યાદિત રાખી શકાય છે.

(2) અમર્યાદિત જવાબદારીવાળી ભાગીદારી પેઢી : આ પ્રકારની ભાગીદારી પેઢીમાં દરેક ભાગીદારની જવાબદારી અમર્યાદિત હોય છે. જો પેઢીનું દેવું પેઢીની કુલ મિલકતો કરતાં વધી જાય તો દરેક ભાગીદારે પોતાની અંગત મિલકતો વેચીને ધંધાનું દેવું ભરપાઈ કરવું પડે છે.

(C) ધંધા અનુસાર :

(1) શરાફી પેઢી : ભાગીદારી પેઢીનું કામકાજ જાહેર જનતા પાસેથી થાપણ સ્વરૂપે નાણાં સ્વીકારવાનું હોય અને ચોક્કસ શરતો મુજબ નાણાં ધીરવાનું હોય ત્યારે તેવી ભાગીદારી પેઢીને શરાફી પેઢી કહે છે. આવી પેઢીમાં ઓછામાં ઓછા બે અને વધુમાં વધુ દસ ભાગીદારો રાખી શકાય છે.

(2) સામાન્ય પેઢી : શરાફી (બેન્કિંગ) સિવાયના અન્ય ધંધા માટે રચવામાં આવેલી ભાગીદારી પેઢીને સામાન્ય પેઢી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આવી પેઢીમાં ઓછામાં ઓછા બે અને વધુમાં વધુ વીસ ભાગીદારો રાખી શકાય છે.

(D) નોંધણી અનુસાર :

(1) નોંધાયેલી ભાગીદારી પેઢી : જે ભાગીદારી પેઢીની નોંધણી પેઢીઓના રજિસ્ટ્રાર પાસે થયેલી હોય તેને નોંધાયેલી ભાગીદારી પેઢી કહે છે. ભાગીદારી પેઢીની નોંધણી કરાવી હોય તો પેઢીનું લેણું વસૂલ કરવા માટે ત્રાહિત પક્ષ સામે અદાલત દ્વારા કાર્યવાહી હાથ ધરી શકાય છે. ભાગીદારી પેઢીની નોંધણી કરાવવી ફરજિયાત નથી; પરંતુ હિતાવહ છે.

(2) બિનનોંધાયેલી ભાગીદારી પેઢી : જે ભાગીદારી પેઢીની નોંધણી પેઢીઓના રજિસ્ટ્રાર પાસે કરાવવામાં ન આવી હોય તેને બિનનોંધાયેલી ભાગીદારી પેઢી કહે છે. આવી પેઢીઓ પોતાનાં લેણાંની વસૂલાત અદાલત દ્વારા સરળતાથી કરી શકતી નથી.

5.3.7 ભાગીદારી પેઢીની નોંધણી (Registration of a Partnership Firm) : 1932ના કાયદા પ્રમાણે ભાગીદારી પેઢીની નોંધણી કરાવી શકાય છે. પેઢીની નોંધણી કરાવવી ફરજિયાત નથી; પરંતુ નોંધણી ન કરાવવાથી કેટલાક ગેરલાભ થાય છે તેથી પેઢીની નોંધણી કરાવવામાં આવે છે.

પેઢી જે રાજ્યમાં સ્થપાયેલી હોય તે રાજ્યના રજિસ્ટ્રાર એ રાજ્ય સરકારે નીમેલા નોંધણી અધિકારી છે. નોંધણી કરાવવા માટે નિયતપત્રકમાં જરૂરી વિગતો ભરી, બધા જ ભાગીદારોની સહી કરી, જરૂરી ફી સાથેનું પત્રક રજિસ્ટ્રારને મોકલવામાં આવે છે.

(I) નોંધણીપત્રકમાં સમાવિષ્ટ થતી વિગતો :

(1) પેઢીનું નામ તથા સરનામું	(2) પેઢીની શાખાઓ
(3) ભાગીદારોનાં નામ, સરનામાં અને ટેલિફોન નંબર	(4) દરેક ભાગીદારના પ્રવેશની તારીખ
(5) ભાગીદારોના નફા અને નુકસાનનું પ્રમાણ	(6) ભાગીદારોની મૂડી અંગેની વિગતો
(7) પેઢીની મુદત	

ઉપર્યુક્ત વિગતોને ધ્યાનમાં લઈ રજિસ્ટ્રાર પેઢીની નોંધણી રજિસ્ટરમાં કરે છે અને તેનું પ્રમાણપત્ર આપે છે.

(II) પેઢીની નોંધણીથી થતા ફાયદાઓ :

- (1) પોતાનાં લેણાં અંગે પેઢી ત્રાહિત વ્યક્તિ સામે દાવો માંડી શકે છે.
- (2) પેઢીનો કોઈ પણ ભાગીદાર બીજા ભાગીદારો કે પેઢી સામે દાવો માંડી શકે છે.
- (3) ભાગીદાર પોતાના અધિકારો અને હિસ્સા માટે અદાલત પાસે ન્યાય માગી શકે છે.
- (4) નિવૃત્ત થતો ભાગીદાર જાહેર જનતાને નોટિસ આપી પોતાની જવાબદારીમાંથી મુક્ત થઈ શકે છે.
- (5) પેઢીની નોંધણી કરાવવાથી જાહેર જનતાને પેઢીના અસ્તિત્વની જાણ થાય છે.

5.3.8 ભાગીદારી કરારનામું (Partnership Deed) : ભાગીદારી એ કરારથી ઉદ્ભવતો સંબંધ છે. આ કરાર લેખિત કે મૌખિક હોઈ શકે છે. કરાર લેખિત હોય તે વધુ ઈચ્છનીય છે. લેખિત કરારથી ભાગીદારીની શરતો સ્પષ્ટ થાય છે. લેખિત કરારનામું એ ભાગીદારીનું બંધારણ છે. ભાગીદારી કરારનામું કાયદાના નિષ્ણાતોની મદદથી તૈયાર કરવું જોઈએ.

કરારનામામાં સમાવિષ્ટ વિગતો :

- પેઢીનું નામ અને સરનામું
- ભાગીદારોનાં નામ, સરનામાં, ઉંમર, પ્રકાર અને ટેલિફોન નંબર
- પેઢીનું ધ્યેય અને ધંધાનો પ્રકાર
- પેઢી શરૂ કર્યા તારીખ અને મુદત
- ભાગીદારોની મૂડી તથા મૂડી પર વ્યાજ આપવાનું હોય તો તે અંગેની વિગતો
- ભાગીદારોનો વ્યક્તિગત ઉપાડ અને તેની મર્યાદા
- ભાગીદારે પેઢીને આપેલી લોનના વ્યાજનો દર
- નફા-નુકસાનની વહેંચણીનું પ્રમાણ
- ભાગીદારો વચ્ચે કાર્યની વહેંચણી
- ભાગીદારોને મહેનતાણાં, કમિશન કે અન્ય સવલતો અંગેની વિગતો
- ભાગીદારી પેઢીના હિસાબો અને ચોપડા રાખવાની જોગવાઈ
- બેન્કમાં પેઢીનાં ખાતાં ખોલાવવા અને તેની લેવડ-દેવડ અંગેની સત્તાની જોગવાઈ
- પાઘડીના મૂલ્યાંકનની રીત
- મતભેદ અને ઝઘડાના નિકાલ વખતે લવાદની વ્યવસ્થા
- મહત્ત્વના દસ્તાવેજો પર સહી કરવાની સત્તા
- નવા ભાગીદારના પ્રવેશ અને જૂના ભાગીદારની નિવૃત્તિ અંગેની જોગવાઈઓ
- ભાગીદારોના અધિકારો અને ફરજો
- સગીર ભાગીદારને દાખલ કરવાની જોગવાઈ
- પેઢીના વિસર્જન વખતે હિસાબોની પતાવટની જોગવાઈ

લેખિત કરારનામાં ઉપર મુજબની વિગતો દર્શાવી શકાય છે. કરારનામાંની ગેરહાજરીમાં ભાગીદારી કાયદાની જોગવાઈઓ આપોઆપ અમલમાં આવે છે.

વૈયક્તિક માલિકી અને ભાગીદારી પેઢી વચ્ચેનો તફાવત :

અનુક્રમ	તફાવતનો મુદ્દો	વૈયક્તિક માલિકી	ભાગીદારી પેઢી
(1)	અર્થ	જ્યારે એક જ વ્યક્તિ ધંધાની સ્થાપનાનો વિચાર કરે, મૂડીની વ્યવસ્થા કરે અને નફો-નુકસાન પોતે જ ભોગવે તેને વૈયક્તિક માલિકી કહે છે.	ભાગીદારી એ એવી વ્યક્તિઓ વચ્ચેનો સંબંધ છે કે જેઓ બધા દ્વારા કે બધા વતી કોઈ એક દ્વારા ચલાવાતા ધંધાનો નફો-નુકસાન વહેંચી લેવા સંમત થાય છે.
(2)	સભ્ય-સંખ્યા	એક જ વ્યક્તિ હોય છે.	ઓછામાં ઓછા બે અને શરાફી પેઢી માટે વધુમાં વધુ 10 અને સામાન્ય પેઢી માટે 20 સભ્યો હોય છે.
(3)	મૂડી	બધી જ મૂડી માલિક લાવે છે.	ભાગીદારી કરાર મુજબ ભાગીદારો મૂડી લાવે છે.
(4)	સ્થાપના	કાયદેસરના ધંધાની સ્થાપના કોઈ પણ વ્યક્તિ કરી શકે છે.	સ્થાપના લેખિત કે મૌખિક કરાર દ્વારા થાય છે.
(5)	નિર્ણયો	વૈયક્તિક માલિકીમાં એક જ વ્યક્તિ માલિક હોવાથી ઝડપી નિર્ણયો લઈ શકાય છે.	ભાગીદારી પેઢીમાં એક કરતાં વધુ ભાગીદારો હોવાથી નિર્ણયો લેવામાં વિલંબ થાય છે.
(6)	નફો-નુકસાન	નફો-નુકસાન માત્ર માલિકે જ ભોગવવાનો હોય છે.	નફો-નુકસાન કરાર મુજબ ભાગીદારો વચ્ચે વહેંચાઈ જાય છે.
(7)	નોંધણી	નોંધણી અંગે કોઈ જોગવાઈ નથી.	ભાગીદારીધારા અનુસાર નોંધણી કરાવી શકાય છે; પરંતુ ફરજિયાત નથી.
(8)	રહસ્યોની જાળવણી	એક જ વ્યક્તિ માલિક હોવાથી રહસ્યો જાળવી શકાય છે.	એક કરતાં વધુ ભાગીદારો હોવાથી રહસ્યો પ્રમાણમાં ઓછાં ગુપ્ત રાખી શકાય છે.
(9)	હિસ્સાની ફેરબદલી	માલિક ઈચ્છે ત્યારે હિસ્સાની ફેરબદલી કરી શકે છે.	બીજા ભાગીદારોની સંમતિ હોય તો જ ભાગીદાર હિસ્સાની ફેરબદલી કરી શકે છે.
(10)	જોખમ	ધંધાનાં જોખમો માલિકે ઉપાડવાના હોય છે.	પેઢીનાં જોખમો ભાગીદારો વચ્ચે વહેંચાઈ જાય છે.

આ પ્રકરણમાં તમે શું શીખ્યા ?

(1) વૈયક્તિક માલિકી :

અર્થ : એક જ વ્યક્તિ ધંધાની સ્થાપનાનો વિચાર કરે, મૂડીની વ્યવસ્થા કરે અને નફો-નુકસાન પોતે જ ભોગવે તેને વૈયક્તિક માલિકી કહે છે.

લાક્ષણિકતાઓ : સ્થાપનાની સરળતા, મૂડી, વ્યવસ્થાશક્તિ, કાર્ય-સ્વતંત્રતા અને ઝડપી નિર્ણયો, જવાબદારી, રહસ્યોની જાળવણી, અંગત સંપર્ક, માલિકી અને સંચાલનનું એક્ય.

ફાયદા : સરળ સ્થાપનાવિધિ, ઓછી મૂડી, રહસ્યોની જાળવણી, ઝડપી નિર્ણયો, વ્યક્તિગત સંપર્ક, પરિવર્તનશીલતા, કરવેરાનો ઓછો ભોજ.

મર્યાદાઓ : મર્યાદિત મૂડી, ટૂંકું આયુષ્ય, મર્યાદિત કાર્યશક્તિ, નિર્ણયોમાં ભૂલની શક્યતા તથા મોટા પાયા પરના વેપારના લાભનો અભાવ.

(2) હિન્દુ અવિભક્ત કુટુંબ દ્વારા ચલાવાતો ધંધો :

અર્થ : હિન્દુ કાયદા મુજબ વારસામાં મળેલો ધંધો ચલાવતા અવિભક્ત કુટુંબને હિન્દુ અવિભક્ત કુટુંબની પેઢી કહે છે.

લાક્ષણિકતાઓ : હિન્દુ કાયદા દ્વારા અસ્તિત્વ, કુટુંબની વડીલ વ્યક્તિ સંચાલન કરે છે તેને કર્તા કહે છે, કાર્યક્ષેત્ર સ્વતંત્ર હોય છે, જન્મગત સભ્યપદ મળે છે, કર્તાનું નાણાકીય નિયંત્રણ હોય છે, કર્તાની જવાબદારી અમર્યાદિત અને બાકીના સભ્યોની જવાબદારી મર્યાદિત હોય છે, વધુ મૂડી મેળવવાની મુશ્કેલી રહે છે; ફક્ત પુખ્તવયના સભ્યોને નાદાર જાહેર કરી શકાય છે.

(3) ભાગીદારી :

અર્થ : ભાગીદારી એ એવી વ્યક્તિઓ વચ્ચેનો સંબંધ છે કે જેઓ બધા દ્વારા કે બધા વતી કોઈ એક દ્વારા ચલાવાતા ધંધાનો નફો વહેંચી લેવા સંમત થાય છે.

લાક્ષણિકતાઓ : કરારજન્ય સંબંધ છે, સ્થાપનાવિધિ સરળ છે, ઓછામાં ઓછા બે અને શરાફી પેઢીમાં વધુમાં વધુ દસ અને સામાન્ય પેઢીમાં વીસ ભાગીદારો હોય છે. નફો કરવાનો ઉદ્દેશ, કરાર મુજબ ભાગીદારો મૂડી લાવે છે, સંચાલન કોઈ એક કે બે કરતાં વધુ કે બધા ભાગીદારો કરાર મુજબ કરે છે, પેઢીનાં દેવાં ચૂકવવા માટે પેઢીની મિલકતો પૂરતી ન હોય તો અંગત મિલકતોમાંથી પેઢીનાં દેવાં ચૂકવવાં પડે છે, બધા જ ભાગીદારોની સંમતિથી ભાગની ફેરબદલી કરી શકાય છે. પેઢીનું આયુષ્ય મર્યાદિત છે.

ફાયદા : સરળ અને ઓછી ખર્ચાળ સ્થાપનાવિધિ, સંચાલન કાર્યક્ષમ હોય છે, પેઢીની શાખપાત્રતામાં વધારો, વૈયક્તિક માલિકી કરતાં વધુ મૂડી મેળવી શકાય છે, શ્રમવિભાજનનો લાભ, ભૂલભરેલા નિર્ણયોની શક્યતા ઓછી રહે છે; પરિવર્તનશીલતા લાવી શકાય છે, લઘુમતીનાં હિતોનું રક્ષણ, ગ્રાહકો સાથે સીધો સંબંધ રહે છે, બેથી વધુ ભાગીદારો હોવાથી આર્થિક સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ થાય છે; પેઢીનો નફો વહેંચાઈ જતો હોવાથી આવકવેરાનો ભોજો ઓછો રહે છે.

મર્યાદાઓ : મર્યાદિત મૂડી, સગીર ભાગીદાર સિવાયના ભાગીદારોની જવાબદારી અમર્યાદિત હોય છે. મતભેદ કે મનભેદ જેવી વિસંવાદિતાની શક્યતાઓ રહે છે, રહસ્યો જાળવવાની મુશ્કેલી રહે છે, બધા જ ભાગીદારોની સંમતિ વગર હિસ્સાની ફેરબદલી થઈ શકતી નથી, નિર્ણયો ઝડપથી લઈ શકાતા નથી, અન્ય ધંધાકીય સ્વરૂપો કરતાં આયુષ્ય ટૂંકું હોય છે.

ભાગીદારીના પ્રકારો : સક્રિય ભાગીદાર પેઢીના સંચાલનમાં સક્રિય ભાગ લે છે, નિષ્ક્રિય ભાગીદાર પેઢીના સંચાલનમાં ભાગ લેતો નથી, પોતાના નામનો પેઢીને ઉપયોગ કરવા દે છે તે નામનો ભાગીદાર છે, પોતાની ખાસ આવડત-જ્ઞાન તથા અનુભવનો લાભ આપે તે માત્ર નફાનો ભાગીદાર છે. નુકસાનમાં ભાગ લેતો નથી. માની લેવાયેલ

ભાગીદાર - પોતાના વર્તનને લીધે ત્રાહિત વ્યક્તિ જેને ભાગીદાર માની લે છે. આવો ભાગીદાર મૂડી-સંચાલન કે નફા-નુકસાનમાં ભાગ લેતો નથી. સગીર ભાગીદાર - જો કોઈ ભાગીદાર મૃત્યુ પામે તો તેના સગીર બાળકને આ રીતે ભાગીદાર બનાવાય છે.

ભાગીદારી પેઢીના પ્રકારો

(A) મુદત અનુસાર : ઐશ્વિક ભાગીદારી - પેઢીનું આયુષ્ય ભાગીદારોની ઈચ્છા ઉપર અવલંબે છે. મુદતી ભાગીદારી - મુદત અગાઉથી નક્કી કરવામાં આવી હોય છે. મુદત પૂરી થતાં ભાગીદારીનું વિસર્જન થાય છે, નિશ્ચિત કાર્ય માટેની ભાગીદારી - નિશ્ચિત કાર્ય કરવા પેઢી રચાય છે. કાર્ય પૂરું થતાં વિસર્જન થાય છે.

(B) જવાબદારી અનુસાર : મર્યાદિત જવાબદારીવાળી પેઢી - પોતે કરેલા મૂડીરોકાણ પૂરતી જવાબદારી મર્યાદિત હોય છે. અમર્યાદિત જવાબદારીવાળી પેઢી - પેઢીનાં દેવાં ચૂકવવા પોતાની અંગત (ખાનગી) મિલકતો પણ વેચવી પડે છે.

(C) ધંધા અનુસાર : શરાફી પેઢી : થાપણ સ્વરૂપે નાણાં સ્વીકારી ધીરાણ કરવાનું કાર્ય કરતી પેઢીઓ જેની સભ્ય-સંખ્યા ઓછામાં ઓછી બે અને વધુમાં વધુ દસ રાખી શકાય છે. સામાન્ય પેઢી : શરાફી (બેન્કિંગ) સિવાયનો ધંધો કરતી પેઢીઓ જેની સભ્યસંખ્યા ઓછામાં ઓછી બે અને વધુમાં વધુ વીસ રાખી શકાય છે.

(D) નોંધણી અનુસાર : નોંધાયેલી ભાગીદારી : ભાગીદારી કાયદા મુજબ રજિસ્ટ્રાર પાસે નોંધાયેલી હોય છે. બિનનોંધાયેલી ભાગીદારી - રજિસ્ટ્રાર પાસે નોંધણી ન કરાવી હોય તેવી પેઢીઓ.

ભાગીદારી પેઢીની નોંધણી : 1932ના કાયદા દ્વારા ભાગીદારી પેઢીની નોંધણી કરાવવી ફરજિયાત નથી; પરંતુ નોંધણી ન કરાવવાથી કેટલાક ગેરલાભ થાય છે, તેથી પેઢીની નોંધણી કરાવવી હિતાવહ છે.

નોંધણીપત્રકમાં સમાવિષ્ટ થતી વિગતો : પેઢીનું નામ, સરનામું, ભાગીદારોનાં નામ-સરનામાં, ફોન નંબર, પ્રવેશની તારીખ, નફા-નુકસાનનું પ્રમાણ, પેઢીની મુદત અને મૂડી અંગેની વિગતો.

ભાગીદારી કરારનામું : ભાગીદારી એ કરારથી ઉદ્ભવતો સંબંધ છે. કરાર લેખિત કે મૌખિક હોઈ શકે છે. લેખિત કરારમાં સમાવિષ્ટ મુખ્ય વિગતો નીચે મુજબ છે :

પેઢીનું નામ, સરનામું, ભાગીદારોનાં નામ, સરનામાં અને ટેલિફોન નંબર, ઉંમર, પેઢીનું ધ્યેય અને ધંધાનો પ્રકાર, પેઢી શરૂ કર્યા તારીખ તથા મુદત, ભાગીદારોની મૂડી તથા તેમના ઉપાડ ઉપર ચૂકવવાનું વ્યાજ, ભાગીદારે પેઢીને આપેલી લોન પર વ્યાજનો દર, કાર્યની વહેંચણી, હિસાબો અને ચોપડા રાખવાની જોગવાઈ, મતભેદ-ઝઘડાના નિકાલ માટે લવાદની વ્યવસ્થા, મહત્ત્વના દસ્તાવેજો પર સહી કરવાની સત્તા, ભાગીદારના પ્રવેશ અને નિવૃત્તિ અંગેની જોગવાઈ, ભાગીદારોની ફરજો અને અધિકારો, સગીર ભાગીદારોને દાખલ કરવાની જોગવાઈ, પેઢીના વિસર્જન વખતે હિસાબોની પતાવટની જોગવાઈ વગેરે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબનો સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી લખો :

- (1) ધંધાકીય સાહસનું સૌથી પ્રાચીન અને સરળ સ્વરૂપ કયું છે ?
 (A) વૈયક્તિક માલિકી (B) ભાગીદારી (C) સહકારી મંડળી (D) કંપની
- (2) કયા સ્વરૂપમાં માલિક, સ્થાપક અને સંચાલક એક જ હોય છે ?
 (A) સંયુક્ત સાહસ (B) સરકારી કંપની (C) સહકારી મંડળી (D) વૈયક્તિક માલિકી
- (3) હિન્દુ અવિભક્ત કુટુંબની પેઢીનું સંચાલન કોના દ્વારા થાય છે ?
 (A) માલિક (B) કર્તા (C) મેનેજર (D) ભાગીદાર
- (4) હિન્દુ અવિભક્ત કુટુંબની પેઢીમાં સભ્યપદ કેવી રીતે મળે છે ?
 (A) કરારથી (B) જન્મથી (C) મૂડી રોકવાથી (D) સંચાલન કરવાથી

- (5) ભારતીય ભાગીદારી કાયદો ક્યારે અસ્તિત્વમાં આવ્યો ?
 (A) 1932 (B) 1956 (C) 1960 (D) 2013
- (6) ભાગીદારી પેઢીમાં ઓછામાં ઓછા કેટલા સભ્યો હોય છે ?
 (A) 2 (B) 3 (C) 5 (D) 7
- (7) શરાફી ભાગીદારી પેઢીમાં વધુમાં વધુ કેટલા ભાગીદારો હોય છે ?
 (A) 20 (B) 12 (C) 15 (D) 10
- (8) ભાગીદારી કાયદા અનુસાર ભાગીદારી પેઢીની નોંધણી કરાવવી...
 (A) ફરજિયાત છે. (B) ફરજિયાત નથી. (C) હિતાવહ નથી. (D) પેઢીના હિતમાં નથી.
- (9) ધંધો કરવા માટે સમયમર્યાદા સાથે રચવામાં આવતી ભાગીદારી એટલે...
 (A) મર્યાદિત જવાબદારીવાળી પેઢી (B) ઐચ્છિક ભાગીદારી પેઢી
 (C) નિષ્ક્રિય ભાગીદારી પેઢી (D) મુદતી ભાગીદારી પેઢી
- (10) જે પેઢીનું આયુષ્ય ભાગીદારોની ઈચ્છા ઉપર આધારિત હોય તેવી ભાગીદારી પેઢી એટલે...
 (A) મુદતી ભાગીદારી (B) ઐચ્છિક ભાગીદારી (C) નામની ભાગીદારી (D) નિષ્ક્રિય ભાગીદારી
- જવાબ : (1) (A) (2) (D) (3) (B) (4) (B) (5) (A) (6) (A) (7) (D) (8) (B) (9) (D) (10) (B)

2. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો :

- (1) વૈયક્તિક માલિક કોને કહેવાય ?
 (2) વૈયક્તિક માલિકીમાં માલિકની જવાબદારી કેવી હોય છે ?
 (3) કર્તા કોને કહે છે ?
 (4) હિન્દુ અવિભક્ત કુટુંબની પેઢીમાં કર્તાની જવાબદારી કેવી હોય છે ?
 (5) ભાગીદારી પેઢીમાં નિર્ણયો કઈ રીતે લઈ શકાય છે ?
 (6) ભાગીદારી પેઢીનું સંચાલન કોણ કરે છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો :

- (1) વૈયક્તિક માલિકીમાં અમર્યાદિત જવાબદારી માલિકને કઈ રીતે હાનિકારક છે ?
 (2) વૈયક્તિક માલિકીમાં રહસ્યોની જાળવણી કેવી રીતે શક્ય બને છે ?
 (3) અમર્યાદિત જવાબદારી એટલે શું ?
 (4) 1932ના ભાગીદારી કાયદા મુજબ ભાગીદારીની વ્યાખ્યા લખો.
 (5) સગીર વ્યક્તિ ભાગીદાર ક્યારે બની શકે ?
 (6) માની લીધેલ ભાગીદાર કોને કહેવાય ?
 (7) નામનો ભાગીદાર કોને કહેવાય ?
 (8) ભાગીદારી કરારનામું એટલે શું ?

4. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ આપો :

- (1) વૈયક્તિક માલિકીનો અર્થ આપી લાક્ષણિકતાઓ સમજાવો.
 (2) ભાગીદારી પેઢીનો અર્થ આપી લાક્ષણિકતાઓની યાદી લખો.

- (3) 'વૈયક્તિક માલિકી એ ધંધાની તાલીમ શાળા છે.' - સમજાવો.
- (4) 'દરેક ભાગીદાર બીજા ભાગીદારનો એજન્ટ છે.' - આ વિધાન સમજાવો.
- (5) વૈયક્તિક માલિકી અને ભાગીદારી પેઢીનો તફાવત સ્પષ્ટ કરો.
- (6) ભાગીદારી પેઢીની નોંધણીથી થતા ફાયદા જણાવો.

5. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારપૂર્વક જવાબ આપો :

- (1) હિન્દુ અવિભક્ત કુટુંબનો અર્થ આપી લાક્ષણિકતાઓ સ્પષ્ટ કરો.
- (2) વૈયક્તિક માલિકીના ફાયદા અને મર્યાદાઓ સમજાવો.
- (3) ભાગીદારી પેઢીની મર્યાદાઓ સમજાવો.
- (4) ભાગીદારી કરારનામામાં સમાવિષ્ટ થતી વિગતો જણાવો.

પારિભાષિક શબ્દો

હિન્દુ અવિભક્ત કુટુંબ	: HUF - Hindu Undivided Family
વૈયક્તિક માલિકી	: Sole Proprietorship
ભાગીદારી	: Partnership
ભાગીદારી પેઢી	: Partnership Firm
સક્રિય ભાગીદાર	: Active Partner
નિષ્ક્રિય ભાગીદાર	: Sleeping Partner
નામનો ભાગીદાર	: Nominal Partner
માની લીધેલો ભાગીદાર	: Partner by Estoppel or Holding Out
માત્ર નફાનો ભાગીદાર	: Partner in Profit Only
સગીર ભાગીદાર	: Minor Partner
મર્યાદિત જવાબદારીવાળો ભાગીદાર	: Partner with Limited Liability

